

TEKLIK İKİNCİ KİŞİ EMİR ÇEKİMLERİNİN ANADOLU VE AZERBAYCAN AĞIZLARINDAKİ DEĞİŞİK ÖRNEKLERİ ÜZERİNE*

Yrd. Doç. Dr. Mahmut SARIKAYA**

ÖZ: Eski Türkçe döneminden beri Türkçede teklik ikinci kişi emir çekimi için yalnız fiil tabanı kullanılmak yanında, -ğıl / -gil eki de kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesi döneminde -GIn biçimi ortaya çıkmış olan ekin bu biçimi Uygur ve Özbek Türkçesinde yerleşerek günümüze kadar gelmiştir. Bu çekimin her ikisi önce “a, e” seslenme edatını alarak -GIIA ve -GInA, daha sonra “n” ünsüzünü alarak -GIIAn ve -GInAn biçiminde genişlemiştir.

Bu çekimin değişik biçimleri Azerbaycan Türkçesi ağızlarında çok yaygın olarak kullanılmıştır ve hâlen kullanılmaktadır.

Bu çekimde kullanılan ekin Anadolu’daki tek örneği, Kırşehir Dulkadirli köylerinde, Dulkadirli toplumunun dilinde yaşamakta ve bu biçimi Güney Azerbaycan Türkçesindeki -GIIAn biçimiyle uyumlu bulunmaktadır.

Çalışmamızda, son veriler de dâhil edilerek, bu konu bütün boyutlarıyla anlatılmış ve mevcut bütün biçimler örneklendirilerek yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Emir, teklik ikinci kişi, -ğıl / -gil eki, Dulkadirli ağızı

On Different Examples of Second Person Singular Imperative Conjugation in Anatolian and Azeri Dialects

ABSTRACT: Since the old Turkish period, besides the use of verbal base as second person singular imperative conjugation, the-ğıl / -gil affixes are also being used. During the Karahanlı period the -GIn suffix formed and That form of this affix, which had the form during the

* **II. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni**’ne (13-14 Ekim 2005) bildiri olarak sunulan bu çalışma, söz konusu bilgi şöleni bildirilerinin yayımlanamamış olmasından ötürü, kimi düzeltme ve eklerle, yayımlanmak üzere Türklük Bilimi Araştırmaları dergisine sunulmuştur.

** Ahi Evran Üni. Fen-Ed. Fak. TDE Böl. msarikaya@gazi.edu.tr

Karahanli Turkish period, extended from those periods to today with settling in Uighur and Uzbek Turkish dialects. Both of those conjugations, firstly took the “a, e” apostrophe prepositions (–GİLA ve –Gİn), then took the “n” consonant and opened such –GİAn ve –GİnAn form.

Different forms of that conjugation beeing widely used in Azerbaijani Turkish dialects.

The only example of this affix in Anatolia is living in Kırşehir Dulkadirli villages among the Dulkadirli communities and it is coherent with the GİAn of the Southern Azerbaijani Turkish.

In this work, with the recent data, this issue is explained with all its dimensions and is commented through the examples.

Key Words: Imperative, the second person singular mode, –ğıl / -gil affix, Dulkadirli Dialect

Giriş

Eski Türkçe döneminden beri Türkçede teklik ikinci kişi emir çekimi için yalnız fiil tabanı kullanılmak yanında, –ğıl / -gil eki de kullanılmaktadır. Batı Türkçesinin son zamanlarında ve özellikle Türkiye Türkçesinde bu ek ortadan kalkmış, fiilin çekimsiz şekli, teklik ikinci kişiye emir olarak kullanılır duruma gelmiştir. Ahmet Caferoğlu, bu ekin tarih boyunca kullanılışı üzerine önemli bir makale yazarak ekin değişik kullanılış biçimleriyle bu konuda çalışmış bilginlerin değerlendirmelerini bir araya getirmiştir (Caferoğlu 1989: 1-10)¹.

Bu çalışmada ise teklik ikinci kişi emir çekimindeki –ğıl / -gil ekinin başka alanlarda ve özellikle Azerbaycan Türkçesinde kullanılan fakat çoğu Ahmet Caferoğlu'nun çalışmasında zikredilmeyen farklı biçimleri gösterilerek bu çekimde görülen kimi değişimler yorumlanmıştır. İkinci olarak bu ekin Anadolu Ağızlarında yaşayan tek örneği tespit edilerek dikkatlere sunulmuştur.

Bu eke “emir eki” demeyişimiz dikkat çekmiş olmalı. Çünkü bir çok bilgin, örneğin Osman Fikri Sertkaya, bu ekin emir eki değil, “pekiştirme morfemi” olduğunu savunmaktadır. (Sertkaya 1996). Bu ekin “teklik ikinci kişi için emir” eki olup olmadığı tartışması bu yazının konusu değildir.

¹ Aradan geçen 35 yıl içinde konuya malzeme taşıyan birçok çalışma yapıldı. Osman Fikri Sertkaya “Bolsungil Tép Tédiler” (Sertkaya 1996); Ensar Aslan “Çıldır Aşık Şenlik” (Aslan 1975); Selahattin Olcay, A. Bican Ercilasun ve Ensar Aslan “Arpaçay Köylerinden Derlemeler”; A. Bican Ercilasun “Kars İli Ağızları” ve Mahmut Sarıkaya “Güney Azerbaycan Türkçesi” gibi. Ayrıca Türk dünyası açıldı; oralarda yapılmış çalışmalara ulaşılabildi. Bütün bu araştırma ve incelemelerle ortaya çıkan verilerin bir araya getirilmesi ve değerlendirilmesi gereği doğdu.

Türkçede teklik ikinci kişi emir çekimi

Eski Türkçe döneminde teklik ikinci kişiye emir, ya yalnız fiil tabanıyla: *qıl* “kıl!” biçiminde; ya da fiil tabanına *-ğil / -gil* eki getirilerek: *aya-ğil* “hizmet et!” biçiminde yapılırdı (Gabain 1988: 79).

Karahanlı Türkçesi döneminde, Eski Türkçe dönemindeki biçimlerden farklı şu yapılar var:

-ğın, -gin eki ile: *bol-ğın, işid-gin, oqı-ğın², sözleme-gin, tut-ğın.*

“A” ünlem edatı ile: *bil-e, eg-e, kör-gil-e, tut-a, yan-ğil-a, yığ-a* (Hacıeminoğlu 2003: 190,191. Tüm örnekler Kutadgu Bilig’den alınmıştır).

Harezmi Türkçesinde, Ekin yuvarlak ünlülü biçimlerinin geliştiği görülür: “Sırf kök veya gövde, veya *-ğil / -gil*, tek tük *-ğul / -gül*: *bar* veya *barğul* ‘git!’, *kör* veya *körgil*, *bolğul*, *tüşğül*, *sewğül*”. (Eckmann 2003: 27).

Çağatay Türkçesinde: Teklik ikinci kişi için ekin tonsuz ünsüzle başlayan biçimleri de gelişmiş: “Eksiz veya *-ğil / -gil*, *-ğın / -gin*; sedasız konsonantlardan sonra ayrıca *-qıl / -kil*, *-qın / -kin*: *al*, *algıl*, *alğın* “al”, *tutqıl* “tut”, *kör*, *körgil*, *körgin* “gör”, *eşitkil* “işit, dinle”, *yığlama* “ağlama”, *ğam yemegil* “gam yeme”. (Eckmann 1988: 118).

Eski Anadolu Türkçesinde: Eski Türkçe dönemindeki yapı aynen kullanılarak ya eksiz fiil tabanı teklik ikinci kişiye emir olarak kullanılmış, ya da fiil tabanına *-ğil / -gil* eki getirilerek çekimlenmiştir: *itmegil*, *işitgil*, *qılmağıl*, *qomağıl*. (Timurtaş 1994: 129).

Bu ekin, ilk defa Karahanlı Türkçesinde karşımıza “n”li olarak çıkan *-ğın / -gin*, biçimi, Uygur Türkçesinde yerleşerek günümüze kadar gelmiştir: “...*ras söziñni maña aytqın!* dedi” (Arat 1987: 1). *saqayğın*; *su işkin*, *ot yegin!* “sağal; su iç, ot ye!” (Arat 1987: 2). *bergin* “ver” (Arat 1987: 3). Bu çekim, Özbek Türkçesi (Buran vd. 2001: 116) ve Türkmen Türkçesinde (Söyegow vd. 2000: 293) de kullanılmaktadır. Rıdvan Öztürk ise yalnız fiil tabanıyla yapılan emir biçiminin yanında, Özbek ve Uygur Türkçelerinde *-ğıl* ve *-ğın* biçiminde de kullanıldığını tespit etmiştir: Uygur- “*Bir nesre kilip Şahzade Qasımğa Gülçêhrini körsetmek qestinde bolğul döp tamam veqieni bayan qildi*”. Özbek- “*Bar endi óyiggä däm algin*”. “*Äytil häyrät barmi uning kózidä*”. (Öztürk 1997:191,192).

² Bu çalışmada, A. Bican Ercilasun’un teklifi doğrultusunda (Ercilasun 1999: 41-61) alışılmış transkripsiyon harfleri yanında *hurultul h* için *x*, *kalın k*, *art damak k*’si için *q* harfleri kullanılmıştır.

Teklik ikinci kişi emir ekinin Azerbaycan Türkçesi ağızlarındaki örnekleri

Azerbaycan Türkçesinde, diğer Türk lehçe ve şivelerinde olduğu gibi, fiilin çekimsiz şekli, teklik ikinci kişiye emir olarak kullanılır. Bunun yanında, ekin başlangıçtan beri var olan –*Gil* ve Karahanlı Türkçesi döneminde ortaya çıkan –*GIn* biçimlerinin her ikisi genişleyerek önce –*GIIA* ve –*GInA*, daha sonra –*GIIAn* ve –*GInAn* biçimlerini almıştır. Bunların daha sonraki dönemlerde ses değişmesine uğramış çok değişik biçimleri de ortaya çıkmış olup, bu biçimlerin tamamı bugün Azerbaycan Türkçesi ağızlarında kullanılmaktadır.

Bu yapıda görülen –*l*> –*n* değişmesi, teklik ikinci kişi zamirinin sonundaki –*n* sesiyle ilgili olabilir. Çekim –*GInA* biçimine geldikten sonra getirilen ikinci –*n* sesi ise bunu hatırlatan, vurgulayan bir te'kit unsuru gibi görünüyor.

Feridun Ağasıoğlu Celilov, eksiz çekim biçiminin tek yaygın biçim olduğunu özellikle vurgulamıştır. O, Azerbaycan Türkçesinde kipsellik bildiren morfemlerin, birbiri ile karşılıklılık teşkil ettiğini ve bu karşılıklı karşılaşmada emir kipi şeklinin diğerlerinden kesin bir şekilde ayrıldığını, Türk dillerinde emir şeklinin özel eki bulunmadığını, emrin, ton ve analitik usulle ifade edildiğini belirterek “*ğoy ğalsın, alğil, gelgil* vs. örneklerini verdikten sonra, Azerbaycan dilinde, analitik yolla verilen emir kipinde ekleşme sürecinin tam anlamıyla tamamlanmadan dilden çıktığını, örneğin eski Azerbaycan dilindeki “*alğil, gelgil, alginen, gelginen*” tipli emir paradigmasının dilde hakim hâle gelmemiş olduğunu, bu yapının yalnız bazı diyalektlerde kalmış olduğunu ifade ediyor ve “*alsana, alayım*” tipli formlar hakkında da aynı sözleri söylüyor (Göçmez 2004: 268).

E. Demirçizade, Dede Korkut Kitabı'nda teklik ikinci şahıs için kullanılan –*gil*, –*gil* ekinin, çağdaş Azerbaycan edebî dili ve bazı ağızlarında (Bakı, Şamahı, Salyan vb.) şahıs ekiyle birlikte, –*gilen*//–*ginen* ve bazen –*ğinan*//–*ğinan* şeklinde kullanıldığını; bu ekin 18.-19. asırlar edebî dilinde –*gilen* biçimiyle çok kullanılmış olduğunu belirterek, ekin bu biçiminin Azerbaycan Türkçesinin Batı grubu ağızlarında korunduğundan bahsetmez (Demirçizade 1959:101). Ezizxan Tanrıverdi ise, Kitabı-Dede Qorqud ve Ğerb Lehcesi adlı eserinde, H. Mirzezade'nin, Azerbaycan yazılı eserleriyle M. Şireliyev'in “Bakı Dialekti” adlı eserine dayanarak şunu belirttiğini söylüyor: “–*gilen* ekinin, geriye doğru benzetme sonucunda aldığı –*ginen* şeklinin, konuşma dilinde, özellikle Doğu grubu ağızlarında geniş bir şekilde yayılması, 19. asır şairlerinin diline de tesir etmiştir. Mesela: *açginen Şahbaze bir şehper. Êtginen cām-ı eşği malamal (Nebāti)*... Bu özellik, Bakü bölgesindeki ağızlarda da görülür: *İt bağlıdu, ğorxmagenen. Atova dëginen uni gözleyirem*”. Aynı özellik,

Muğan grubu ağızlarında da görülür: *ğoyni apar salgınan dama. Paltaruvi çirkli saxlamaginan. Buun ora gëtmeginen*, vs.” (Mirzede 1990: 138; Tanrıverdi 2002: 155-156).

Fakat, Mirzede'nin “-gilen ekinin, geriye doğru benzetme sonucunda aldığı -ginen şekli” tanımlamasına katılmak mümkün değildir. Çünkü ekin “n”li biçimi, daha Karahanlı Türkçesi döneminde -Gİl> -GIn değişmesiyle ve yukarıda belirtildiği üzere teklik ikinci kişi zamirinin etkisiyle ortaya çıkmış görünüyor. Bu yapının önce “a” seslenme edatını alarak -GİlA / -GInA, sonra da “n” sesiyle genişleyerek -GİlAn> -GInAn biçimine gelmesi ise çok daha sonraki dönemlerdedir.

Bu örnekler, ekin -ginen biçiminin, Azerbaycan ağızlarının çoğunda kullanıldığını gösterir. R. Rüstemov'un araştırmaları da bunu doğrulamaktadır. Tanrıverdi'ye göre, “emrin ikinci kişisi, Batı grubu şive ve ağızlarında bazen eksiz, bazen de belirli eklerle ifade edilir. Kullanılan ekler şunlardır: -ginan//ıynan//-ynan, -ginen//-iyne//yne//nen, -gunan//-uynan//-ynan, -güene//-üyne//yne. Diğer şive ve ağız gruplarında, bazen -ginan /-ginen şekli kendini gösterdiği halde, Batı grubu şive ve ağızlarında bu ekin dört şekli kullanılır: *çixgınan, duruynan, tüşgüene//tüşüyne, açıynan, gözdeyne, sulaynan, geliyne*.” (Rüstemov 1976: 109; Tanrıverdi 2002: 143-144).

Ekin -GInAn biçiminin, Azerbaycan Türkçesi ağızlarının çoğunda, özellikle Batı grubu ağızlarında korunduğu doğrudur. Hatta bu ekin -GİlAn biçiminin Batı grubu ağızlarında hiç kullanılmadığı bile söylenebilir. Bunun doğruluğunu, Rüstemov'dan alınan yukarıdaki örnekler de açıkça gösteriyor.

Emir kökenli kişi eki sayılan bu yapının -GInAn biçimi, bugün Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde, “Azerbaycan Türkçesinin Batı Grubu Ağızları”nın bir devamı olarak kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesi'nin Batı grubu ağızlarından sayılan Arpaçay ve Çıldır yöresi Azeri, Terekeme/Karapapak ağızında da bu yapılar tespit edilmiştir. O *gızları alginen oğullarına*. (Olçay vd. 1976: 27/7). *Sen emir verginen*. (Olçay vd. 1976: 28/14).

Arpaçay Köyleri'nden Derlemeler'de emrin ikinci kişi teklik biçiminin çoğunlukla eksiz olduğu, fakat bazı Azerî ağızlarında olduğu gibi, Arpaçay Azerîleri ağızında da eski -gil/-gil emir ekinin genişlemiş olarak yaşamakta olduğu, ancak, Azerî ağızlarında kalın şekilleri de bulunan ekin, derlenen metinlerde yalnız ince olanlarının “-ginen” biçiminin tespit edildiği, çoğu kez de ekin “-yene” ve “-nen” olarak aşınmış biçimleriyle karşılaştığı ayrıca belirtilmiştir: *azıtginen, toplaynen, gëtginen, demeginen, demeynen* (Olçay vd. 1976: 20, 21)

A. Bican Ercilasun'un Kars İli Ağızları'nda da ek ince biçimde ve **-ginen** olarak tespit edilmiştir: *Anneleri ağladı ki yavrim meni bırxginen.* (322/LXXVIII/6), *tapginen* (49/75); *tutginen* (61/95) *dōğurdan dōğru pādişain yanına gıtginen* (358/140); *toy getitdirginen* (358/145); *diginen ki adamdı* (359/172); *deginen*(359/198); *görginen* (359/196);

Ensar Aslan'ın yayımladığı Çıldırlı Aşık Şenlik'te de bu çekimin örnekleri **-ginen** biçimindedir:

Gızıl gülü deste-deste **derginen**
Deriben de pünhanlara **serginen**
Her ne vèrseñ öz elinle **vèrginen**
Yüz gadanı başdan sovar dèyeller (Aslan 1975: 277).

Kerkük Türkmen Türkçesinde de bu çekim, ekin, Kuzey Azerbaycan ve Kars/Iğdır yöresinde kullanılan biçimiyle yapılmaktadır: “Teklik 1. kişi: *al! vèr! gòr!* Konuşma dilinde ikinci teklik kişi için ayrıca **-ginen** (-kinen) de kullanılır: *alginen, vèrginen, çıxkinen, öpkinen...* (Bayatlı 1996: 393).

Bu ekin “-n” ile genişlemeden önce, Karahanlı Türkçesi döneminde “a, e” sesini alarak genişlediğini görüyoruz (Hacıeminoğlu 2003: 190,191).

Ahmet Caferoğlu, *-gıl, -gil* ekinden sonra gelen “a, e” sesini, “-n” sesine bağlı bir yardımcı vokal olarak kabul ettiğinden olsa gerek, buradaki “a, e” sesinin seslenme edatı olduğuna hiç değinmemiştir (Caferoğlu 1971: 1-10).

Karahanlı Türkçesi döneminde görülen “a” ünlem edatı ile yapılan çekim şeklinin bir benzerini Kars yöresinde görüyoruz: *Mağa bir avrat bulgine* (Aslan 1975: 91/30).

Bunun *dè-gin-e> dè-yin-e> dèyne* biçiminde değişmişini Güney Azerbaycan Türkçesinde görmek mümkündür:

“**dèyne** “menim şair oğlum Şehriyâr
bir ömrdür gem üsdüne gem galar”. (Şehriyar 1375).

Bu çekimin “n” ünsüzüyle genişlemişi de Çıldırlı Aşık Şenlik'te var:

babama dèynen ki men onnan bir at isdiyirem... (Aslan 1975: 229).

dè-gin-e ile *dèyne* biçimleri arasında bir *dè-yin-e* ve *dè-yin-e(n)* merhalesi olduğunu gösteren örnek de vardır: “Letif şah dedi ki, *Yox, bezirgan, adam oğlusañ, beyaxki sözüñü dèyinen*”. (Aslan 1973: 233, 270).

Ekin –*iyne*n biçiminin örneği de vardır:

Çıldır Aşık Şenlik'te: ***biliyene*** ki onun zatı yaxşıdı (Aslan 1975: 167).

Güney Azerbaycan Türkçesinde, eski biçimlerin önemli bir kısmı yaşıyor.

Teklik ikinci şahıs genellikle Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ek-sizdir. Çekimin bu şahısta aldığı *-gil* eki ise, özellikle Güney Azerbaycan Türkçesinde çeşitli değişme safhalarındaki şekliyle hem ağızlarda yaşamaktadır, hem de yazıya aktarılmış örnekleri bulunmaktadır. Bunlardan –*ğil*, *-gil* şekli, Dede Korkut etkisiyle de olsa, yalnız Sazımın Sözü'nde kullanılmıştır:

dëgil mene (Sarıkaya 1998: 285).

Muharrem Ergin, bu yapıda, teklik ikinci kişiye emir *-ğil*, *-gil* ekinden sonra gelen “*a, e*” sesinin, seslenme edatı olduğunu ileri sürmüştür (Ergin 1985: 308); Türkiye Türkçesindeki *gelsene* (gel-se-n-e), *otursana* (otur-sa-n-a), *çalışsanıza* (çalış-sa-nız-a) gibi hitaplı şart biçimlerinde, şartın şart ifadesinin hiç bulunmadığını, yalnız ikinci kişilerde kullanılan ekleşmiş hitap edatlı bu biçimlerin istekle emir arası bir ifade taşıdıklarını belirtmiş (Ergin 1981: 310); ayrıca Dede Korkut'ta, emir çekiminde de bu ünlemlerli şeklin bulunduğuyla ilişkin olarak *qoñ-a*, *bağ-a* “bak-a” örneklerini vererek bunun bir Eski Anadolu Türkçesi özelliği olduğunu vurgulamıştır. (Ergin 1997: 464).

Mukim Sağır da Erzincan yöresi ağızları için “ Tekil II. şahıs dilek-şart çekimine “*e*” edatı eklenerek bir çeşit emir kipinin oluşması bölgede yaygın olarak görülen bir kullanıştır” demiş ve “*alsana, desene, oxusana, bulsana, yazsana*” örneklerini vermiştir (Sağır 1995: 190).

Son olarak Muzaffer Akkuş da “*a, e*” seslenme edatının emir fonksiyonuna dikkat çekmiştir. (Akkuş 2004: 112). Bu kullanımın pek çok yörede yaygın olduğu söylenebilir. Fakat biz bu son örneklerin seslenme edatı olmaktan çok, “*a!*, *aha!*, *işte!*” anlamında işaret yoluyla gösterme edatı olabileceğini düşünüyoruz.

Muharrem Ergin, Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *al-a!* “*al!*” çekimini, bu kullanışın bir örneği saymıştır. (Ergin 1981: 308). Çıldır Aşık Şenlik'te: ***Ala bu gırmızı almayı, düz ortadan ikiye böl; yarısını sen yè, yarısını da xanıma vèr.*** (Aslan 1975: 279).

Bunun örneği Mikâyıl Azaflı'da da var:

Eger men olsaydım seniñ yerine
İstesey dèyerdim: “***Ala***, gözlerim”. (Kafkasyalı 1996: 159).

Yukarıda görüldüğü gibi, ilk kez Karahanlı Türkçesi döneminde gerek fiil tabanına doğrudan doğruya, gerekse *-gıl*, *-gil* emir ekinde sonra “a, e” seslenme edatının gelmesi biçiminde gösterilen bu çekim, Kırgız Türkçesinde *-gıla*, *-gula* (Batmanova 1940: 47); Başkurtçada *-kıla*, *-kele* / *-gıla*, *-gele* (Caferoğlu 1989: 7) olarak devam etmektedir. Ahmet Caferoğlu, bunun XIX. yüzyıldan sonra gelişen bir yapı olduğunu söylüyor (Caferoğlu 1989: 7); oysa bu yapı Karahanlı döneminde de var olduğuna göre daha eski bir biçim olarak kabul edilmelidir. Kırgız ve Başkurt Türkçeleri ağızlarında başından beri yaşayan bu yapının, Kırgızca ve Başkurtça yazı dilinin oluştuğu çok daha sonraki dönemde görülmeye başlaması doğaldır. Aynı durum Güney Azerbaycan Türkçesi için de geçerlidir. Bugün bu bölgede, halk ağzında var olan her yapı ve birimin yazıya aktarıldığını görüyoruz. Bunu, doktora çalışmamızda da belirttiğimiz gibi, adeta “Millî servettir; yitip gitmesin...” anlayışıyla yapıyorlar. Güney Azerbaycan Türkçesindeki *çalgile*, *baxgile*, *vêrgile*, *olgile* (Sarıkaya 1998: 285) biçimini Karahanlı Türkçesi dönemindeki örneklerin birer hatırası olarak kabul etmek daha uygun olur.

Güney Azerbaycan Türkçesinde “a, e” seslenme edatının, ekin *-gin*, *-gin* biçimine de gelebildiğinin örnekleri vardır: *vêrgine* <(vêr-gin-e), *dêyne* <(dê-yin-e <dê-gin-e). Bunlar da Karahanlı Türkçesi dönemindeki örneklerin birer hatırası olarak kabul edilmelidir. (Ben, bu biçimi, daha önce *ynen* > *-yne* şeklinde son ünsüzünü kaybetmiş, yardımcı ünlüsü ile kalmış durumda: *dêyne*” olarak değerlendirmiştim). (Sarıkaya 1998: 285).

Kırşehir Dulkadirli köyleri ağzında, “a, e” seslenme edatının, ekin *-gilen* biçimine de gelebildiğinin örnekleri vardır:

Ebeñ dedeñ itler gibi uluyo
Obanıñ uşağı qarne alıyo
Gelinliğin dolabında duruyo
Ebeñ ğurban, **giygilene** Nurgül’üm (Kaya 2001: 47).

Ekin böylece gelişen *-gile* ve *-gine* biçimleri, *-n* ünsüzünü alarak genişlemiş, bugün Azerbaycan Türkçesi ağızlarında en yaygın olarak kullanılan *-GILAn* ve *-GInAn* biçimleri ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Türkçesinin Batı grubu Terekeme/Karapapak ağızlarında *-GInAn* biçiminin Çıldır Aşık Şenlik’te bol bol kullanıldığı görülüyor:

babama dêynen ki men onnan bir at isdiyirem... (Aslan 1975: 229).

dê-gin-e ile *dêyne* biçimleri arasında bir *dê-yin-e* ve *dê-yin-e(n)* merhalesi olduğunu gösteren örnek de vardır: “Letif şah dèdi ki, *Yox*,

bezirgan, adam oğlusaj, beyaxki sözünjü dëyinen". (Aslan 1973: 233, 270).

Ekin –*iyen* biçiminin örneği de Çıldır Aşık Şenlik'te var: *biliyenen ki onun zatı yaxşıdı* (Aslan 1975: 167).

Güney Azerbaycan Türkçesinde ise bu ekin –*gilen* biçimi daha yaygın olarak kullanılmaktadır: *dayangilen* “dur”, *ğutargilen* “bitir”, *xuda-yı gadir ilen olgilen refiğ, dëgilen, èylegilen*. (Sarıkaya 1998: 285).

Letif Şah Hikâyesi'nin Terekeme/Karapapak ağzıyla derlenmiş Çıldır varyantında ekin –*gilen* biçimi hiç kullanılmazken, Azerbaycan varyantında bu kullanım örneği vardır: *baxmagilen eşğ ehlinin halına* (Aslan 1975: 192). Güney Azerbaycan Türkçesinde bunun *ğorxmagilen* “korkma” biçimi vardır.

Ekin, –*GInAn*, biçiminde Güney Azerbaycan Türkçesinde seyrek olarak kullanıldığı görülüyor: *doğginan, ovginan, boğginan, baxginen*. (Sarıkaya 1998: 285).

Orta hece ünlüsünü kaybederek –*ynen* durumuna gelmiş biçimi: *dëynen*. (Sarıkaya 1998: 285).

Teklik ikinci kişi emir çekiminin olumsuzu, bu yapıların önüne –*ma* olumsuzluk eki getirilerek yapılır:

*Başına döndüğüm telli- toğgalı
Babalım boynunı, haq-nahaq galı
Dëmeynen ki Molla Penah gocalıfı, vardı saqğalı
Üzümü üzünje süren deyilem...*

Vağıf Molla Penah

“Çox söyleme, arsız olar; aj *ğoymaynan xırxız olar*.” (Atasözü).

Vezir saltanatlı beyzade beyim / dindirmeynen halı müşkül olmuşam. (Aslan 1975: 162).

dëmeynen ya da *dëme* biçimi Azerbaycan Türkçesinde “meğer” anlamında ve edat olarak da kullanılır: *Dëmeynen mennen küsüf, benim de hëş xeberim yox*. “Meğer benden küsmüş, benim de hiç haberim yok”.

Teklik ikinci kişi emir ekinin Anadolu ağızlarındaki tek örneği

Kars, Çıldır ve Iğdır yöresi Azeri -Terekeme/Karapapak Türklerini ayrı tutarsak, teklik ikinci kişi için Eski Türkçe döneminden beri Türkçede kullanılan –*Gil* ekinin Anadolu ağızlarında artık tamamen ortadan kalktığı görülür. Ancak, bunun bir tek istisnası saptanabilmiştir. Kırşehir'de, Dulkadirli köylerinde, Dulkadirli toplumunun dilinde bu ekin yaşadığı, son zamanlara kadar yaygın bir biçimde kullanıldığı görülüyor

(Kaya 2001: 47). Ekin, Dulkadirli köylerinde, Güney Azerbaycan Türkçesinde yaygın olan –*gllen* biçimiyle kullanılıyor olması, ayrıca –*gllene* biçiminin dahi varlığı oldukça ilgi çekicidir.

Eğitim-öğretimin yaygınlaşması ve kitle iletişim araçlarının etkinliği yoluyla Türkiye Türkçesi standart dilinin yazı dili, eğitim dili, kültür ve edebiyat dili olarak ülkeye hâkim olmasından ötürü, ekin bu yörede kullanımı da giderek azalmaktadır.

Bu çekim biçiminin derlenen söz konusu ağıtlardaki şu örnekleri vardır. (Metinlerde kısmî düzeltme yapılmış ve alıntılardaki tarnskrpsiyon harfleri tarafımızdan eklenmiştir. Alınan metinlerin bitirme tezindeki sayfa numaraları da verilmiştir):

Işığına ğurban ollum yaradan
Sen bunları **seçmālen** sıradan
Ali'm tayle sıqılırsañ paradan
İki ineğİN birini **satgilen** oğlan (s. 32).

Taqsi dāmiş gelinimin başına
Anañ qurban çİrpına da **qahgilen**³
Oğlu qızı hep yanında duruyo
Gaynım oğlu izine mi geliyo (s. 46).

Ebeñ dedeñ itler gibi uluyo
Obanıñ uşağı qarne alıyo
GelinliğİN dolabında duruyo
Ebeñ ğurban, **giygilene** Nurgül'üm (s. 47).

Benim de dertlerim inceden ince
Babam can veriyo yatmadan bu gece
Allah'ı seversen Mustafa Hoca
Pederimi incitmeden **yugilen** (s. 57).

Qapıya ğoyurmuş davulu sazı
Keziban Battal'ıñ gönüllü qızı
Bibiñ ğurban olsun, **ağlamagilen**
Mevlam el için (mi) yaratmış sizi (s. 73).

Babamıñ evleri qaldı harapta
Oğlan izinde de bavul dolapta
Bacıñ saña ğurban olsun, Hac'omar
Ali gelsin, **dağıtılan** çorap da (s. 82).

³ Metinde: “Anan kurban çİrpınada kaha gelen” biçiminde yazılmış.

Keziban eci'ñ de yitti düşümden
Gayrı Zeynal, **qalmālen** işiñden
Işığına ğurban olduğum Allah
Yahya da varıyı aha peşinden (s. 82).

Hemi mısır éttim, hemi de paxla
Yaradan kürdümü qazañdan saxla
Adam bacısına böyle mi gelir
Gelgilen ğardaşım, bacıñı yoxla (s. 87).

Qomşuların ekmeğini **étgilen**
Ömer'e danış da öyle **gétgilen**
Hiç aqlıma getirmeiñ qorquyu
Kitle de qapıñı sonra **yatgilen** (s. 89).

Gel Abbas'im biçeriñi **çekgilen**
Gele de şuraya harman **dökğilen**
Hacı Remzi ğazayağı çekiyo
Qalq da Süleyman'im sen bir **baqğilen** (s. 96).

Hacılar Mekke'den aldı sürmeyi
Severim Kâbe'de tavaf qılmayı
Ümrede **göstergilen** yaradan⁴
Omar'ımın düğününü görmeyi (s. 96).

Birbiri önine giden üç fidan
Çoq derde yandım ya, ölmüye adam
Ebeñ qurban olsun, şên olsun odañ
Mustafa'nıñ düğününü **étgilen** (s. 96).

Sonuç

Eski Türkçe döneminden beri Türkçede teklik ikinci kişi emir çekimi için yalnız fiil tabanı kullanılmak yanında, *-ğıl / -gil* eki de kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesi döneminde *-GIn* biçimi ortaya çıkmış olan ekin bu biçimi Uygur ve Özbek Türkçesinde yerleşerek günümüze kadar gelmiştir. Bu çekimin her ikisi önce "a, e" seslenme edatını alarak *-GIIA* ve *-GInA*, daha sonra "n" ünsüzünü alarak *-GIIAn* ve *-GInAn* biçiminde genişlemiştir.

⁴ Metinde: "Ümrede **gösterilen** yaradan" biçiminde yazılmış.

Azerbaycan Türkçesinde bu ekin –*ğil/-gil* biçimindeki kullanımı, tahminen XVI. yüzyıldan sonra giderek azalmış ve –*GILAn* ve –*GInAn* biçimi daha çok kullanılır olmuştur. Onaltıncı yüzyılda Fuzûlî “*Ağlağıl, ancā ki zār ağlamaq imkânıdır!*” demektedir.

İstisnaları bir yana koyarsak, bu yapılardan –*GILAn* biçimi daha çok XX. yüzyıl başlarına kadar Kuzey Azerbaycan yazı dilinde kullanılmış ve Güney Azerbaycan’da kullanılmaktadır. –*GInAn* biçimi ise Kerkük ve Kuzeybatı Azerbaycan Terekeme-Karapapak ağızlarında yerleşmiş ve hâlen kullanılmaktadır. Ayrıca bu yapıların tarih boyunca kullanılmış değişik biçimleri de sonraki dönemlerde Türkçenin ses değişimleri kurallarına bağlı değişmiş biçimleri de Azerbaycan Türkçesinde görülmektedir.

Bizim tespitlerimize göre bu ekin Anadolu’daki tek örneği olarak, Kırşehir Dulkadirli köylerinde, Dulkadirli toplumunun dilinde yaşamakta ve buradaki biçimi Güney Azerbaycan Türkçesindeki –*GILAn* biçimiyle uyumlu bulunmaktadır. Belki Anadolu ağızları üzerine yapılacak yeni çalışmalar benzer durumları ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Muzaffer, (2004), “a/e Seslenme Edatının İşlevleri Üzerine Bir Araştırma”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı (20-26 Eylül 2004) Bildirileri I*, TDK, Ankara.
- ARAT, Reşit Rahmeti, (1987), *Doğu Türkçesi Metinleri*, Yayına Haz. O. F. Sertkaya, TKAE yay., Ankara.
- ASLAN, Ensar, (1975), *Çıldır Aşık Şenlik (Hayatı, Şiirleri ve Hikâyeleri)* Atatürk Üniv. Yay. Sevinç Mat., Ankara..
- BATMANOVA, İ. A., (1940), *Grammatika Kirgizskogo Yazıka (Kırgız Dili Grameri) III*, Frunze.
- BAYATLI, Hidayet Kemal, (1996), *Irak Türkmen Türkçesi*, TDK yay., Ankara.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1989), “Türkçemizdeki –ğıl ve –gil Emir Eki”, *TDAY-Belleten 1971*, 2. baskı, Ankara.
- CELİLOV, Ağasıoğlu Feridun, (1988), *Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası*, Bakı (çev. Mehmet Göçmez, *Azerbaycan Dilinin Ses ve Şekil Bilgisi*, G.Ü. Kırşehir Fen-Ed. Fak. TDE Bölümü Bitirme Tezi, Danışman: Yard. Doç. Dr. Mahmut Sarıkaya, Kırşehir 2004; alıntılar, aslıyla karşılaştırılarak bu çeviriden alınmıştır)
- ECKMANN, Janoš, (1988), *Çağatayca El Kitabı*, Haz.: Günay Karaağaç, İstanbul Üni. Ed. Fak. Yay., İstanbul.
- ECKMANN, Janos, (2003), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (hızl.: O.F. Sertkaya), TDK yay., Ankara, 2003. (Eckmann 2003).
- ERCİLASUN, A. Bican, (1983), *Kars İli Ağızları*, Gazi Üni. yay., Ankara.

- ERCİLASUN, A. Bican (1999), “Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, TDK yay, Ankara, s., 41-61.
- ERGİN, Muharrem, (1981), *Türk Dil Bilgisi*, 6. bs. Boğaziçi Yay., İstanbul.
- ERGİN, Muharrem, (1987), *Dede Korkut Kitabı II*, 3. bs., TDK, Ankara 1987.
- GABAİN A. Von, (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), TDK yay., Ankara.
- GÖÇMEZ, Mehmet, (2004), *Azerbaycan Dilinin Ses ve Şekil Bilgisi* (Feridun Ağasıoğlu Celil: *Azerbaycan Dilinin Morfolojyası*), G.Ü. Kırşehir Fen-Ed. Fak. TDE Bölümü Bitirme Tezi (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mahmut Sarıkaya) Kırşehir (alıntılar, aslıyla karşılaştırılarak buradan alınmıştır).
- HACİEMİNOĞLU, Necmeddin, (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK yay. Ankara.
- HAMILTON, James Russel, (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (çev. Vedat Köken), TDK yay., Ankara.
- KAFKASYALI, Ali, (1996), *Mikâyıl Azaflı (Hayatı-Sanatı-Eserleri)*, Eser Ofset bas., Erzurum 1996.
- KAYA, Nuran, (2001), *Dulkadirli Ağutları*, (G.Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği Bölümü Bitirme Tezi, Danışman: İsmail Kasap), Kırşehir.
- KAYA, Önal, (1996), *‘Âli Şîr Nevâyî; Fevâidü’l – Kiber*, TDK yay., Ankara 1996.
- MİRZEZADE, H., (1990), *Azerbaycan Dilinin Tarixi Grammatikası*, 2. neşr., Azerbaycan Universiteti Neşriyatı, Bakı.
- OLCAY, Selahaddin-Ercilasun, A.Bican-Aslan, Ensar, (1976), *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, TDK yay., Ankara.
- ÖZTÜRK Rıdvan, (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, TDK yay. Ankara.
- RÜSTEMOV, (1967), *Azerbaycan Dilinin Qerb Qrupu Dialekt ve Şiveleri*, Bakı.
- SAĞIR, Mukim, (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, TDK yay. Ankara.
- SARIKAYA, Mahmut, (1998), *Güney Azerbaycan Türkçesi*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri.
- SERTKAYA, Osman Fikri, (1996), “Bolsunğil Tép tediler”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1988 (26 Eylül-3 Ekim 1988)’ e sunulmuş tebliğ*, TDK yay, Ankara, s. 135-146.
- BORJAKOW, A-SARYHANOW, M-SÖYEGOW, M-HOCAYEV, B-ARNAZAROW, S, (2000), *Türkmen Diliniñ Grammatikasy-Morfologiya*, Aşgabat, “Ruh” 1999, TDK tarafından armağan olarak bastırılmış, Ankara.
- ŞEHRİYÂR, Mehemmed Hüseyin, (1373), *Dîvân-ı Şehriyâr (Türki)*, Prof. Dr. Hemid Mehmedzâde’nin Mukaddime, Redakte ve İzahları ile, 8. bas. İntişarât-ı Zerîf ve İntişarât-ı Nigâh, Têhran.
- TANRIVERDİ, Ezizxan, (2002), *Kitabi-Dede Qorqud ve Qerb Lehcesi*, Bakı.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, (1994), *Eski Türkiye Türkçesi (XV. yüzyıl)*, Enderun Kitabevi, İstanbul.